

Poljska

Edmund Dmitrov

Tek pošto se baci pogled na posledice Drugog svetskog rata, postaje jasno zašto je vreme od 1939. do 1945. godine u toku pedeset godina, koje su usledile, bilo od tako velikog značaja za Poljake i zašto i nadalje predstavlja jedan od najvažnijih elemenata poljske nacionalne tradicije. Te ratne posledice ovde mogu samo da se nabroje:

- gotovo 6 miliona poljskih državljana, koji su u toku rata izgubili život, (među njima oko 3 miliona poljskih Jevreja);
- duboko pogoršanje telesnog i psihičkog zdravstvenog stanja društva;
- ogromni materijalni gubici kao i uništenje značajnog dela kulturnog nasleđa;
- pomeranje državnih granica, (gubitak četvrtine ukupne teritorije) i, povezano s tim, preseljavanje miliona ljudi, pre svega Poljaka i Nemaca, (u tom okviru i nasilna preseljavanja i protežiranja);
- gubitak suvereniteta i nasilno uvođenje komunističkog sistema kao posledica uvlačenja Poljske u sovjetsku uticajnu sferu, što je s jedne strane dovelo do novih žrtava, a s druge strane, 45 godina sprečavalo razvoj prema standardima zapadnoevropske civilizacije.

Stanovništvo je nemačku okupacionu politiku u Poljskoj shvatio kao tako veliku nepravdu da je nada u pobedu pravde postala važan faktor preživljavanja. Pokret otpora se naročito trudio da održi tu nadu i sakupljao je dokazni materijal za kažnjavanje ratnih zločinaca. U ilegali je organizovano sopstveno pravosuđe koje je istraživalo zločine nemačkih funkcionera okupacionog aparata i njegovih poljskih pomagača. ¹⁾ Poljska vlada u egzilu je sa svoje strane pokušavala da na osnovu međunarodnog prava prida odgovarajući značaj problemu kažnjavanja ratnih zločinaca.

Državni tužioci i sudovi, koje su organizovale komunističke vlasti ili bile pod nadzorom sovjetskih savetnika, započeli su 1944. godine svoju delatnost u delu zemlje oslobođenom od nemačke okupacije. Kada su se komunisti izjašnjavali za progon i kažnjavanje ratnih zločinaca i kolaboratera, mogli su jasno i glasno da

se pozivaju na volju naroda. Istovremeno su aktivnosti na tom području prekovali u alatku učvršćivanja svoje moći.

Pokušaji da se delatnost sudova ispita statistički uvek nanovo nailaze na teškoće, jer su se izvori prenosili samo nepotpuno, a samo pravosuđe se zaplelo u borbu sa takozvanom reakcionarnom ilegalom. To danas dovodi u sumnju mnoge tada donete presude. Brojke navedene u literaturi o licima, koja su u godinama 1944. do 1949. osuđena na osnovu takozvanog avgustovskog dekreta ²⁾, kreću se od deset do gotovo dvadeset hiljada – među njima oko 5.500 nemačkog porekla. ³⁾

Sve do danas se kontroverzno diskutuje o proceni držanja za vreme okupacije, kao i o istoriji posleratnog obračuna sa kolaboracijom. ⁴⁾ Odgovorno za to je instrumentalizovanje problematike kojom se upravljalo „odozgo“, što je uostalom nastavljeno i posle političke „jugovine“ 1956. godine. U to vreme su, osim toga, u prednji plan jače dolazili i oportunistički obziri koji su vlastima nametali da je bolje da se u takva pitanja ne dira. Od velikog značaja bilo je održavanje napetog unutrašnjeg mira i stalna sumnja da se možda radi o novim manipulacijama. Istovremeno, bilo je i tendencija da se iz kolektivnog sećanja potisnu ona iskustva, koja se nisu slagala sa slikom Poljske kao „zemlje bez Kvislinga“. Principijelno govoreći, ta je tvrdnja odgovarala istini: u vreme nemačke okupacije u Poljskoj niti je postojala kolaboraciona vlada, niti su postojale vojničke jedinice koje su se borile na strani „Trećeg rajha“. Međutim, istovremeno se iza toga ipak krila idealizovana istorijska slika. Istina je da su preduzeti neki pokušaji da se na osnovu naučnih kriterija ispitaju lična držanja za vreme rata – naročito u umetničkom okruženju ⁵⁾ - ali generalno je u poljskoj historiografiji tema kolaboracije samo retko kad obrađivana.

Komunisti, koji su se pripremali da prigrabe vlast, istovremeno su izvršili neku vrstu atentata na istorijske tradicije. Najvažnije polje za napad predstavljala je istorija Drugog svetskog rata. Oni su oštro napali poljsku vladu u egzilu i strukture koje su joj bile podređene. Bilo im je stalo do toga da negiraju preklapanje političkih i vojnih koncepcija egzila sa nacionalnim interesima, da dovedu u sumnju njena dostignuća i zasluge u toku rata i na kraju da generalno dovedu u sumnju legitimnost vlade u egzilu da vodi naciju.

Najteže optužbe bile su, međutim, uperene protiv Zavičajne armije (*Armia Krajowa* = AK). Ona je predstavljena kao reakcionarna vojno-politička snaga, koja je sputavala borbu protiv

okupatora i borila se protiv onih ilegalnih organizacija, koje su realizovale strategiju „da se odmah bori“, pod čime su se, naravno, podrazumevali komunisti.

Prema komunističkom tumačenju istorije, poljski narod morao je za vreme Drugog svetskog rata da se bori protiv dva neprijatelja – protiv Nemačke i protiv poljske klase eksploatatora – da bi postigao nacionalno i socijalno oslobođenje. Od odlučujućeg značaja bilo je pri tom iskorišćavanje pobeđe antihitlerovske koalicije. Proslave povodom 9. maja trebalo je da probude ponos pobedom i da pomognu da se prevaziđu osećanja poraza, ponižavanja i porobljenosti, koja su nastala kako zbog rata, tako i zbog sovjetiziranja Poljske posle 1945. godine. Interpretacija prošlosti kao istorije pobeđe legitimisala je komunističku vladu, jer su se komunisti predstavljali u ulozi jedinog pobednika i izvršioca istorijske pravde. Njima je trebalo da se zahvali na pobeđi nad istorijskim neprijateljem, (Nemcima), pripajanju područja na Odri i Nisi, kao i uvođenju pravednijeg društvenog poretka. Na taj način je pobeđa nad nacionalsocijalizmom izjednačen sa prelaskom na komunizam.

Nova verzija istorije je pri tom služila i za nekritičko idealizovanje Sovjetskog Saveza. U toku maltene pedeset godina – između 1948. i 1989. – tekstovi vezani za ratnu istoriju mogli su da se objave samo na osnovu principa „ni jedne ružne reči o Sovjetskom Savezu“, što dokazuje na hiljade zahvata cenzure sve do poslednjih meseci njenog postojanja. Na taj način trebalo je da se spreči iskazivanje istorijske istine, mada je ona odavno bila poznata Poljacima preko izraza kao „pakt Ribentrop-Molotov“, „17. septembar 1939.“, „Katin“. „Staljinovo držanje u odnosu na Varšavski ustanak“ i drugih. Sve činjenice o zajedničkom nastupu „Trećeg Rajha“ i SSSR u vezi poljskog pitanja, sve što je Poljska morala da propati pod vlašću Sovjetskog Saveza, moralo je da se zataška, što je neminovno vodilo do konflikata sa kolektivnim sećanjem društva. U javnom mnjenju najjači odjek imali su herojska slika rata, mučeništvo, nepokolebljivi otpor, koji su borbu i solidarnost Poljaka stavila u prvi plan. Prevazilaženje prošlosti je priznato kao nužno, kao sporedni motiv u toku diskusije u ime psihičkog i moralnog ozdravljenja nacije.

Jedan od malobrojnih nivoa na kome su komunisti dobili izvesno priznanje kao predstavnici nacionalnih interesa bilo je nemač-

ko pitanje. Ono im je otvorilo mogućnosti za dijalog sa društvom i integraciju pod nacionalnim, patriotskim barjakom.

Leon Kruckovski, (*Leon Kruckowski*) jedna od važnih ličnosti u kulturnom etsablišmentu Narodne Republike Poljske, rekao je 1949. godine: „Jedan od najvećih zločina Hitlerovog fašizma /.../ sastojao se u tome što su mnogi evropski narodi, a među njima naročito i Poljaci, u toku dužeg vremena morali da steknu ubeđenje da su Nemci zločinci – svi Nemci, celokupna nemačka nacija.“⁶⁾ Neka ovde bude citirana i rečenica kojom sociološkinja Ana Pavelcinska (*Anna Pawelczynska*) naglašava empirijsku genezu takvih pogleda: „Zločini Hitlerove države su u svesti ljudi u okupiranim zemljama Evrope, a naročito u svesti Poljaka, koji su bili izloženi dugogodišnjem teroru i doživeli brojna masovna ubistva civilnog stanovništva, izazvali predstavu o 'nemačkim banditima', koja se odnosila na sve Nemce. Ona sadrži i moralnu osudu neposredno posmatranog načina držanja i predstavlja reakciju na zločinačka nedela, koja su sistematički vršena za sve vreme okupacije.“⁷⁾

Samo jedna manjina intelektualaca se već u naročito traumatskom vremenu posle završetka rata, trudila da slici Nemaca opet podari ljudske crte. Nasuprot rasprostranjenom mišljenju o „narodu rođenih ubica“ pokušalo se sa ispitivanjem razloga za takvo držanje, da se shvate mehanizmi obespravljivanja unutar nacionalsocijalizma. Posle 1948. godine ta struja je gotovo potpuno kanalisana u propagandističku šemu o „dobrim Nemcima“ u Nemačkoj Demokratskoj Republici.

Sledećih godina od 1948. do 1956. godine, trebalo je da se kolektivno sećanje preoblikuje po komunističkom obrascu. Pošto se po proceni partijskog rukovodstva društvo isuviše bavilo ratnim mučeništvom, prikazivanje rata se sada koncentrisalo isključivo na motive aktivne borbe i pobedu komunističkih snaga. Drugi glavni pravac te politike bio je usmeren protiv tradicija nacionalne nezavisnosti i njenih nosilaca u društvu. Zatvori su bili ispunjeni desetinama hiljada bivših boraca pokreta otpora iz vremena rata koji su preživeli nemačku okupaciju. Na tajnim procesima su optuživani za saradnju sa neprijatejem i na osnovu falsifikovanog dokaznog materijala osuđivani na smrt ili dugogodišnje kazne robije. Propaganda ih je žigosala kao fašiste i agente gestapoa.

Liberalizacija u unutrašnjoj politici sprovedena 50-tih godina dovela je do prekida najgorih oblika terora i oslobađanja većine političkih zatvorenika i takođe omogućila nešto objektivniji

pogled na istoriju rata. Politička „jugovina“, međutim, nije imala većeg uticaja na odnose sa Nemačkom. Tu je ostao merodavan kliše stvoren za vreme okupacije da je, eto, svaki Nemaac nacista i zločinac. Ako se prati cenzura sve do kraja 60-tih godina, jasno se može prepoznati nastojanje da se u društvenoj svesti zadrži negativna slika Nemaca stvorena za vreme rata.

Tom stereotipu su vlastodršci pridodali čitav niz funkcija, koje su primenjivali kao osnovne unutrašnjepolitičke instrumente. Pošto su se ljudi još jasno sećali vremena pod nemačkom okupacijom, politika nepriznavanja poljsko-nemačke granice ili remilitarizacija Savezne Republike Nemačke izazivala je kod stanovništva strah i trepet. Sa tako izazvanim osećanjem pretnje u suočavanju sa nemačkom opasnošću trebalo je da se konsoliduje autoritet režima i vodi borba protiv političkog neprijatelja. Propaganda je koristila tu sliku straha prilikom svake krize ili da bi opravdala nepopularne mere, kao, na primer, upad država Varšavskog pakta u Čehoslovačku 1968. godine. Uostalom, dve godine kasnije se ispostavilo da su vlastodršci ipak pomalo precenili funkcionalnost nemačkog pitanja.

Šezdesetih godina opet je postala vidljiva spremnost partijskog rukovodstva na koncesije u korist kolektivnog sećanja. U svom nastojanju da održi sve slabije veze unutar društva, Partija je, kako piše Kristina Kersten (*Krystina Kersten*), učinila pokušaj „/.../ da stvori mitološku istořijsku sliku komunističkog pokreta otpora u kanonu sa nacionalnom tradicijom.“⁸⁾ To je bio nepogrešivi znak da je tradicija Zavičajne armije preživela najopasniji udarac od strane sistema. I nadalje se, međutim, nastojalo, da se bar uz pomoć neke sopstvene verzije neutrališe herojska tradicija.

U toj situaciji razvile su se dve historiografije novije istorije, a naročito Drugog svetskog rata – jedna u zemlji, druga u emigraciji. I više od toga, krugovi ilegalne opozicije su sredinom 70-tih godina počeli da šire literaturu i štampu u takozvanoj „drugoj turi“ – dakle bez cenzure – čime je slomljen medijski monopol Partije.

Nezavisni i opozicioni krugovi zamerali su komunistima da instrumentalizuju odnos prema Nemačkoj i da nemačko pitanje zloupotrebljavaju radi manipulacije društvenim raspoložnjima da bi skrenuli pažnju sa krize komunizma.

Na osnovu socijaldemokratskog načela rat je pripadao prošlosti, koja je u znatnoj meri prevaziđena, odnosno, čije je definitivno prevazilaženje predstojalo, te zbog toga više ne zahteva toliku

pažnju. Komunisti su, na osnovu tog načela, ti, koji uvek nanovo podsećaju na vreme okupacije da bi održali osećanje pretnje i povezanost između socijalizma i bezbednosti Poljske. U međuvremenu su se, prema socijaldemokratama, zapadni Nemci obračunali sa nacionalsocijalizmom. Treba im oprostiti, a ne sme da se zaborave ni patnje nemačkog stanovništva u vezi sa iseljavanjima.

Konzervativni i nacionalni krugovi su u svojim posmatranjima polazili od ubeđenja da se poljsko-nemački odnosi nepromenjeno zasnivaju na principu borbe i da se promenio samo oblik. Promene unutar nemačke nacije načelno su procenjene samo skeptično, posebno što se tiče nacionalsocijalističke prošlosti, iako, opšte uzev, nije poricano da se Nemačka odrekla politike moći. Mogućnosti pomirenja uslovljavane su brojnim preduslovima.

Politikološkinja Kristina Rogacevska (*Krystina Rogaczewska*) svoja istraživanja o intelektualnim dostignućima opozicionih grupa između 70-tih i 80-tih godina sažima u oceni da nisu sadržale nikakvo dalekosežno razračunavanje sa prošlošću poljsko-nemačkih odnosa. U svom viđenju Drugog svetskog rata se ograničavaju na zauzimanje stavova o nacionalsocijalističkim zločinima, dok se prelazilo preko pitanja odgovornosti nemačkog naroda kao takvog, iako je ono spadalo u osnovna pitanja poljske misli posle 1945. godine.⁹⁾

Sedamdesetih i osamdesetih godina takođe su preduzimani i poslednji pokušaji reintegracije sistema, koji su mogli da se prepoznaju i na području politike u odnosu na prošlost. Glavni pravac propagande se jače nego ranije pozivao na nacionalnu tradiciju, i to naročito u odnosu na istoriju Drugog svetskog rata. S druge strane, još jednom je pokušavano – na primer uvođenjem ratnog prava 1981. godine – da se prizove strašna avet nemačkog revizionizma. Pri tom su političari u okruženju generala Vojceha Jaruzelskog (*Wojcieh Jaruzelski*) shvatili: „/.../ neophodnost liberalizacije političkog kursa, ublažavanje cenzure, istinito objašnjavanje, na primer, dodatnih protokola nemačko-sovjetskog ugovora iz avgusta i septembra 1939. godine ili zločina u Katinu kao i vraćanje *suum cuique* Zavičajnoj armiji koja je tako dragocena srcima Poljaka.“¹⁰⁾ Kao jedna od poslednjih manifestacija te politike može da se navede izjava povodom proslave Dana pobede 9. maja 1989. godine, dakle, doslovno poslednjih nedelja komunističke vlade, da svi poljski borci iz vremena rata u istoj meri zaslužuju priznanje.

Završni zaključci

1. Unutar politike prošlosti Narodne Republike Poljske bilo je snažnih napetosti, koje su proizlazile kako iz vanrednog karaktera prošlosti između 1939-1945. godine, tako i iz načina njene interpretacije i funkcionalizacije. Za poljsko-nemački odnos bilo je odlučujuće da se nasleđe rata izražavalo u antinemačkim fobijama i stereotipima. Prilikom ocene kako su se vlastodršci ophodili sa tim teškim bremenom prošlosti, mora da se uzme u obzir da na kraju moraju da se sprovedu i nacionalni interesi Poljske – da se sačuva granica na Odri i Nisi. Ne može, međutim, da se porekne da su antinemačka raspoloženja u Poljskoj bila takođe i reakcija na politiku Savezne Republike Nemačke i stavove zapadnonemačkog društva. To, međutim, dovoljno ne objašnjava ulogu za koju je korišćena i zloupotrebljena nacionalna trauma u Narodnoj Republici Poljskoj.

2. Zvanična verzija istorije, koja se pretvorila u mitologiju pobe u Drugom svetskom ratu, ispunjavala je ceo niz političkih funkcija: pri tom je važnu ulogu igralo nemačko pitanje, koje se koristilo kao izvanredno funkcionalni nivo sistema imanentne integracije društva, kao i suzbijanje političkih protivnika. Predrasude prema Nemcima trebalo je takođe da pomognu pri prevazi-lazanju antipatija Poljaka prema SSSR. Pri tom se beskrupulozno amputirao svaki deo istorije rata i okupacije koji bi govorio o ratnoj krivici Sovjetskog Saveza.

3. Drugi svetski rat je za Poljake između 1945. i 1989. godine bio živa istorija uvek nanovo dozivana u sećanje. Njegova slika se najjače učvršćivala u obliku herojsko-mučeničke tradicije. Tumačenje istorije postalo je glavni front borbe za identitet Poljske. Ako je društvo branilo nacionalne tradicije, onda je istovremeno konzerviralo i mitove i predrasude sadržane u njima – kao što je stereotip o „dobrim Poljacima“ i „zlim Nemcima“ – i prkosilo preoblikovanju vrednosti svoje istorije i koncentrisalo svoju energiju na političke zahteve.

4. Politika prošlosti komunista imala je svoju dinamiku koja se pored ostalog sastojala i u preuzimanju elemenata patriotske tradicije. U krajnjem efektu su se predstave različitog porekla stopile u mitologizirajući oblik.

Primedbe

1. Vidi Lesek Gondek: „Poljska koja kažnjava. Ilegalno pravosuđe u vreme nemačke okupacije“, (Leszek Gondek: „Polska karzaca. Polski podziemny wymiar sprawiedlowosci w okresie okupacji niemieckiej“), Varšava, 1988.; Pavel Naria Lisievic: „U ime Poljske u ilegali. Uz istoriju vojnih vanrednih sudova u Zavičajnoj armiji“. (Pawel Maria Lisiewicz: „W imieniu Polski Podziemnej. Z dziejów wojskowego sadownictwa specjalnego Armii Krajowej“), Varšava, 1988.
2. Dekret od 31. 8. 1944. „O odmeravanju kazne za hitlerovsko-fašističke zločince, koji su krivi zbog ubijanja i zlostavljanja civilnog stanovništva i ratnih zarobljenika, kao i za izdajnike poljske nacije“ u toku godina 1945-1949. pet puta je nivelisan.
3. Lesek Kubicki: „Ratni zločini u svetlu poljskog prava“, (Leszek Kubicki: „Zbrodnie wojenne wswietle prawa polskiego“), Varšava, 1963., str. 180-184. Vidi i Elżbieta Kobierska-Motas: „Izručenje ratnih zločinaca iz četiri okupacione zone Nemačke u Poljsku 1946-1950“, („Ekstradycja przestepców wojennych do Polski z czterech stref okupacyjnych Niemiec 1946-1950“), deo II, Varšava, 1992., str 6-18.
4. Vidi takođe Tomas Sarota (Tomasz Szarota), referat na konferenciji u Rimu, (april, 1988) „Kolaboracija sa nemačkim i sovjetskim okupatorima u očima Poljaka – tada, juče i danas“, („Die Kollaboration mit den deutschen und sowjetischen Okkupanten in den Augen der Polen – damals, gestern und heute“), Taj tekst će se uskoro pojaviti i na italijanskom jeziku. Vidi i redakcijsku diskusiju u „Pamietnik Teatralny“, sveska 1-4, Varšava, 1997, str. 4-35.
5. Vidi „Pamietnik Teatralny“, oktobar 1963 i sveska 1-4/1997.
6. Iz konferencije za štampu 1949. Literarni-muzej-Adam-Mickijewic u Varšavi, Arhiv-Leon-Kruckovski, dok. 30, list 20-21.
7. Ana Pavelcinska: „Vrednosti i nasilje. Sociološki pregled problematike Aušvica“, (Anna Pawelczynska: „Wartosci a przemoc. Zarys socjologiczny problematyki Oswiecimia“), Varšava, 1973., str. 18-19.
8. Kristina Kersten: „Između oslobođenja i porobljavanja. Poljska 1944-1956“, (Krystyna Kersten: „Miedzy wyzwoleniem a zniewileniem Polska 1944-1956“), London, 1995, str. 177.
9. Kristina Rogacevska: „Nemačka i politička misao poljske opozicije u godinama 1976-1989“, (Krystyna Rogaczewska: „Niemcy w mysli politycznej polskiej opozycji w latach 1976-1989“), Vroclav, 1998, str. 115.
10. Tomas Sarota: „Život sa istorijom ili ‚živa istorija‘. Drugi svetski rat u svesti Poljaka posle 50 godina“, (Tomasz Szarota: „Zicie z historia lub ‚zywa historia‘. II wojna swiatowa w swiadomoci Polaków po 50 latach“), u „Polska 1944/45. Studia i materialy“, str. 235-247, ovde str. 238.